

A forradalom keresése – Vannak-e még járható utak?

Az elmúlt évtizedek rendszerkritikai elméletei korábban elképzelhetetlen mennyiségben és mélységben tárták fel a kapitalizmus sajátosságait, működési anomáliáit, a rendszer által okozott társadalmi és ökológiai problémákat. Joggal remélhették sokan, hogy a kritikai tudás intenzív előállítása növelni fogja majd a kapitalizmussal szemben álló politikai mozgalmak megerősödésének esélyét. Valójában azonban éppen ennek ellenkezője történt. Az elméletek túltermelése, fragmentálódása és diverzifikálódása egy, a társadalom többsége számára érthetetlen és extrém, saját határai közé zárt és megállíthatatlanul burjánzó teoretikus szcena kiépüléséhez vezetett. A forradalom kérdése lassan háttérbe szorult.

De miért történt így mindez? A kapitalizmus valódi természetéről és negatív jelenségeiről szerzett töménytelen ismeret miért nem a tőkés világ megdöntésének az ügyét lendítette előre? Véleményem szerint ennek alapvetően az az oka, hogy *a rendszerkritikus/baloldali „tudás” mára végérvényesen elszakadt a forradalomról való „tudástól”*. A Mark Fisher által leírt „kapitalista realizmus” jelensége (tehát, hogy „könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmusét”) ³⁰ abból ered, hogy képtelenné váltunk hinni bármifajta forradalom győzelmében. Vannak elgondolásaink azzal kapcsolatban, hogy miként lehetne a társadalmi és ökológiai problémákon enyhíteni, hogyan lehetne segíteni egyes csoportokat, vagy képviselni ügyeket, tudunk álmódzni egy jobb világról – de azt, hogy tényleg a baloldal fogja megváltoztatni a világot, nem igazán reméljük. Ami tehát elveszett, az a forradalom elképzelésének képessége.

Elmélet és gyakorlat – A nagy szétesés

A marxizmus korábban azért tölthette be azt a központi helyet a baloldalon, amit ma talán elképzelni sem tudunk, mert a *munkásmozgalom elsőszámú ideológiája* volt. Erejét az a mély meggyőződés adta, hogy *már létezik* egy olyan konkrét forradalmi gyakorlat, amely egy új rendszert épít majd a kapitalizmus helyére. A hit, hogy a szocializmus belátható időn belül megvalósul, eleinte a proletariátushoz mint „harcoló osztályhoz” kapcsolódott. A munkásmozgalom aktív tagjai és teoretikusai meg voltak győződve róla, hogy Marx és Engels

³⁰ Fisher, Mark: *Kapitalista realizmus – Nincs alternatíva?* Budapest: Napvilág kiadó, 2021.

éppen ennek az átalakulásnak a történetét beszélte el, éppen a szocializmus ügyével kötötte egybe saját elméletének sorsát. Mehring, Labriola, Plekhanov vagy Kautsky (az irányzat első nagyjai) azért lettek marxisták, mert úgy vélték, a marxi történelmi materializmus alapján álló tudomány kidolgozására azért van szükség, mert ez a munkásmozgalmat szolgálja – szemben a polgárság markában lévő akadémiai világgal. Az elmélet a gyakorlat (vagyis az osztályharc) *részeként* jött létre, és az adott mozgalom (a párt) *számára* készült. Célja az volt, hogy fenntartsa az osztály harci morálját, és győzelemre segítse a szocializmus ügyét, amely világtörténelmileg szükségszerűnek tetszett. Ahogyan Karl Kautsky *A társadalmi forradalom* című művében 1902-ben írja: „A forradalom eszméje az, amely a proletariátust a legmélyebb leépüléséből a csodálatos felemelkedés állapotába juttatta. Ez a reményteli felemelkedés a tizenkilencedik század második felének legnagyobb eredménye. Ehhez a forradalmi idealizmushoz kell tehát ragaszkodnunk mindenekelőtt, aztán jöjjön, aminek jönnie kell. Ennek segítségével el tudjuk viselni a legnehezebb helyzeteket, elérhetjük a legmagasabb csúcsokat és méltók maradhatunk a ránk váró nagy történelmi célokhoz”.³¹

Az elmélet és a forradalom sajátos viszonya jött tehát létre, amely a rendszerellenes baloldal zsigereibe ivódott, és máig meghatározza gondolkodásunkat/beidegződéseinket és vele együtt illúzióinkat és állandó kudarcainkat is. Ahhoz persze, hogy a baloldali értelmiség egészét ilyen mértékben galvanizálja és magába szippantsa egy mozgalom, szükség van arra a fajta bizonyosságra, amit az Internacionálé szövege úgy fogalmazott meg, hogy „ez a harc lesz a végső”. Vagyis a döntő ütközet képzetére, amely a bukásra ítélt kapitalizmus és a felemelkedő szocializmus, a burzsoázia és a munkásság, a rend pártja és a forradalmi mozgalom, a polgári és a marxista ideológia között zajlik. A nagy világtörténelmi összecsapás képzete azután még egy hatalmas megerősítést kapott az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után: ha nem is következett be a nagy ütközet a munkás- és a tőkésosztály között Nyugaton, Keleten megkerülhetetlen tényezővé vált egy szocialista nagyhatalom (majd a „második világ”), amely a kapitalizmus egyenrangú és kíváncsú kihívójaként tűnhetett fel világszerte.

Azóta már látjuk, hogyan foszlott semmivé a hit mind a hatalmas munkásmozgalom közeljövőben bekövetkező forradalmi győzelmében, mind a „létező szocializmus” történelmi diadalában.

Minderről azért beszéltem részletesebben, hogy világossá váljon: a baloldal végzetes válsága annak köszönhető, hogy *az elmélet és gyakorlat viszonyának éppen az a modellje vált*

³¹ Kautsky, Karl: *The Social Revolution*. London: Charles Kerr & Co., 1903. Online szöveg alapján: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1902/socrev/index.htm>

használatatlanná, amely az egész baloldalt valamiképpen összefogta, és amely a teoretikus munka irányát egységesítette és kijelölte. Nem az „elméleti baloldaliság” egy adott formájának (a marxizmusnak) a veresége a baj tehát (hiszen azt ma is mesteri szinten űzik örökösei), hanem a preferált „gyakorlati mozgalom” győzelmébe vetett hit végérvényes elvesztése. Ennek következtében a baloldal apró darabokra hullik széjjel.

A nagy szétesés során pedig mindenki viszi, ami a keze ügyébe kerül, amiben érintett, vagy ami számára leginkább fontosnak és megőrzendőnek tetszik. Vannak, akik a munkások érdekének védelmét, a szakszervezeti politikát, a dolgozói jogok szélesítését állítják középpontba. Mások az állam és a kormányzás lehetőségei iránt éreznek vonzódást, és a „jóléti osztálykompromisszum” örököseként a baloldali szakpolitikák irányába mozdulnak el. A közéleti harcok felől érkezők a pártok és a politikai versengés iránt táplálnak reményeket és beszállnak a nagypolitikai spektakulum gigantikus cirkuszába. Egyes szereplőket a tömeg, a tiltakozás, a mozgalom, a tüntetés éltet és „hivatalos lázongóként” keresik a helyüket. Ismerünk szép számmal olyanokat is, akik egyfajta hagyományörzés nevében a régi baloldal szerveződési formáit, szimbolikáját, emlékét és frazeológiáját tartják életben, vagy valamely ideológia szektás továbbélésében működnek közre – ameddig a kedvezőbb széljárás el nem érkezik majd. Jellegzetes szilánkjai a szétesett baloldálnak azok is, akik (sok esetben anarchista díszletek között) az osztályharcból a harcot próbálják továbbvinni és a tőke számára kényelmetlen „rendkívüli állapotot” fenntartani.

De a legtöbben talán azok vannak, akik egyfajta absztrakt (morális) baloldaliság nevében a proletárok mai utódait keresik, vagyis azokat a marginalizáltakat, prekár helyzetben lévőket, szegényeket és elnyomottakat, akiket képviselni és akiken segíteni lehet. A baloldal apró szilánkokra hullását talán a jelenlegi korszakban meghatározó identitáspolitikai aktivizmus bizonyítja a leginkább: ahogyan Kováts Eszter és Csányi Gergely tanulmánya bemutatja, mára a „harcukat vívó” elnyomott csoportok száma végtelenné válik, egy extrém fragmentáció keretében más-más „civil” és „politikai” keretben működnek „a nem-fehérbőrű munkáosztálybeli nők, a queer autisták, a mozgáskorlátozott fekete leszbikusok, vagy éppen a Pride-on immár három- és ötfős csoportoskák izolált tömegei.” Az ügyek, hátrányok, elnyomások, kirekesztések, identitások nevében szerveződő baloldali informális körök és szervezetek „nem tudnak egymással sem szolidaritást vállalni, sem egy közös célt megfogalmazni”.³²

³² Csányi Gergely – Kováts Eszter: Túl az excelszemplétű feminizmuson – Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *TNTEF* 10. évf., 1. sz. (2020). 39–66. 54.

A nagy széthullás azonban nem hagyta érintetlenül magát az elméletet sem. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a marxizmus korábbi változatai tarthatatlanná váltak, vagy hogy az „ezernyi baloldalnak” nincs többé szüksége egyetlen általános teóriára – sőt, sok esetben semmiféle sem. A szétesés abból következett, hogy az értelmiség immár nem egy konkrét forradalom egy konkrét elméletének létrehozásán fáradozott.

Az elmélet felaprozódásának első fázisában az egységes „ortodox marxizmus” többpólusú „nyugati marxizmussá” vált. A változást előidéző szerzők működése – ahogy ezt Perry Anderson kifejti klasszikus könyvében – valójában egy teljesen új intellektuális konfiguráció kereteit hozta létre a történelmi materializmus fejlődésén belül. Az ő kezükben a marxizmus olyan kritikai indíttatású elmélettípussá vált, amely teljesen különbözik attól, ami előtte volt. Ekkortól ugyanis az elmélet leválik a munkásmozgalom szervezetről és mindennapi harcairól, köszönhetően elsősorban annak, hogy a marxista baloldal 1918 után nyugaton defenzív helyzetbe kerül: a társadalomkritika nagy teoretikusai vagy kiszorulnak a (bolsevizálódó) nyugati pártok vezetéséből, vagy egyszerűen kicsúszik a lábuk alól a talaj, emigrációba kényszerülnek, börtönbe jutnak, vagy remeteségre kárhoztatnak.³³

A szétesés az elmúlt húsz év után most válik teljessé, amikor a rendszerkritikus elmélet feloldódik az egyre inkább kiépülő, professzionalizálódó és tudásiparként funkcionáló akadémiai tudomány világában. A Svájcban született antikapitalista gondolkodó, az alterglobalizációs mozgalom egyik máig aktív örököse, Razmig Keucheyan a kortárs kritikai elmélet áramlatait bemutató monográfiájában abban jelöli meg a baloldali értelmiség főbűnét, hogy a különféle szerzők többségének tevékenységét már nem a forradalom, hanem a tudományos világ logikája határozza meg. Azon a ponton pedig, hogy az értelmiség beilleszkedik egy olyan egyetemi világba, amely alapvetően az Egyesült Államok hegemoniájának, a piaci logikának és hasznosságnak, a szaktudományos referencialitásnak, az uralkodó (liberális) értékeknek, az ösztöndíjnak és impakt faktoroknak a nevében működik, elveszti annak esélyét, hogy valamiféle „ellentársadalmi” mozgás fő hajtóerejévé váljon. Keucheyan remekül mutatja be, ahogy a feloldódás az alapvetően rendszerkonform szellemi világban tovább fokozza az említett szétesési folyamatot: a rendszerkritika egyrészt darabokra hullik a szaktudományok logikája mentén, másrészt azáltal, hogy a mainstream tudomány elméleteihez és szerzőihez épül hozzá (John Rawlstól Carl Schmittten át a vallási gondolkodókig), harmadrészt hogy részkutatások és egyéni karrierek alapja lesz – ahelyett, hogy világtörténelmi, vagy politikai ágenciával bírna.

³³ Anderson, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London: LNB, 1976. 42.

A forradalmi elmélet szétesése azonban elsősorban annak köszönhető, hogy korunk akadémiai világában már alig van lehetőség azoknak az autonómiáknak, szubkulturális gócpontoknak és lokális konstellációknak a kialakulására, amelyek 1968 után még lendületet tudtak adni a kortárs társadalomkritikának. Keucheyan szerint az elmúlt években – köszönhetően az akadémiai világ globalizálódásának, angolszász orientációjának és finanszírozási változásainak – a „kritikai elmélet világköztársasága” jött létre, vagyis egy olyan mező, ahol magasan képzett professzorok jól fizetett állásokban egy nemzetközi hálózatba szervezett egyetemi világban a fősodró tudomány szabályait követve „űzik” a rendszerkritikát, „termelik” az elméleteket – és amelyet saját imázsukat tudatosan építő „nagykutyák” uralnak. A tétek és a motivációk gyökeresen átalakulnak, az elmélet célja nem a forradalom előmozdítása, hanem az akadémiai világon belüli viszonyok és pozíciók formálása lesz. Konferenciák, folyóiratok, díjak és *grant*ek, kollégák és „szakmai” viták.³⁴ Ebben a közegben – tehetjük hozzá – az egyetemisták, a fiatalok tevékenysége is jobbára az egyéni előrejutás, a jó állás, a nemzetközi elitbe kerülés vágyának nevében zajlik. A bürokratikus teljesítménykényszer, a forrásokért való versengés, a szinte kizárólagos globális integráció, a rendkívül magas kulturális belépési küszöbök és a könyörtelen ideológiai és mentális elvárások hatására a rendszer kontraszelektívvé válik.

A forradalom négy elképzelése napjainkban

Bár jelenleg az elmélet és gyakorlat „nagy szétesési folyamatának” vége felé járunk – a hátunk mögött hagyott időszak történetét érdemes talán abból a szempontból is szemügyre venni, hogy valamiképpen mégiscsak megszülettek „a teória és a praxis kis egymásra találási pillanatai”, amelyek ma is az elsődleges szellemi és politikai alapanyagot szolgáltatják a radikális társadalomkritika számára. Az elmúlt fél évszázad ugyanis a baloldal történetében sok tekintetben nem más, mint a forradalom keresésének története. Ebben az időszakban elemi igényként jelentkezett a kritikai társadalomelmélet oldaláról éppen úgy, mint a különböző radikális-mozgalmi-aktivista csoportok részéről, hogy feloldják azt az ellentmondást, amely abból eredt, hogy miközben az „elmélet” egyre erőteljesebbé és termékenyebbé vált az akadémiai világ, az aktivizmus és a művészeti szcéna elszeparált tereiben, aközben a „gyakorlat” egyre inkább periférikus helyzetbe került, és sorra elvesztette korábbi társadalmi hatását és pozícióit. Az ellentmondás feloldásának alapvetően két iránya volt. Az egyik a

³⁴ Keucheyan, Razmig: *The Left Hemisphere – Mapping Critical Theory Today*. London: Verso, 2020.

forradalom elméletének a pozícióját szeretne volna helyreállítani: ez a megközelítés azt a célt tűzte maga elé, hogy napjaink viszonyai között megkeresse a nagybetűs Forradalmat, amely újra a rendszerkritika otthonául és bázisául szolgálhat. A társadalmi ellentmondások és a lázadó potenciálok számbavétele, a létező politikai tendenciák és radikális gyakorlatok megértése stb. azt ígérte, hogy az elmélet újra a kapitalizmussal szembeni mozgalmak szolgálatába állítható. A másik irány az *elmélet forradalmának* lehetőségeit kutatta: azt a kérdést tette fel, hogy közvetlenül a radikális kritikából, annak konkrét megfogalmazódásából hogyan nőhet ki egy új típusú lázadás a 21. században.

A: A baloldal visszatérése

A rendszerkritikus aktivisták és értelmiségiek között a legnagyobb befolyásra az a forradalomkép tett szert, amely az elmúlt évtizedek ún. neoliberális offenzívájának társadalmi hatásait állítja középpontba. A neoliberalizmus olyan társadalmi antagonizmusok létrejöttével kecsegtetett, amelyek egyrészt a korábbi politikai formák felélesztését mutatták szükségesnek, másrészt a régi típusú forradalmi robbanások lehetőségét hordozták magukban. A neoliberális offenzíva három területen kínálja a radikális baloldali politika visszatérésének esélyét azáltal, hogy újra a rendszer szélsőségesen töképarti változatát hozza létre. Egyrészt az osztályharc valamiféle új formáját ígéri, amennyiben a prekariátus és a széles értelemben vett munkásosztály elszegényedése és veszélyeztetettség-érzése állandóvá válik, ahogy „a munka neoliberális rendszerében a rövid távú szerződéseket részesítik előnyben a rugalmasság maximalizálása érdekében [...]. Rugalmas munkaerőpiacok jönnek létre [...]. A tehetetlen munkás ekkor egy olyan munkaerőpiaccal szembesül, ahol csak rövid távú szerződéseket kínálnak személyre szabott alapon és ahol elvesznek a korábbi önszerveződési eszközei”.³⁵ A második terep a társadalmi problémák körének kiszélesedése nyomán jön létre, annak köszönhetően, hogy – különösen a válságok állandósulásának hatására – a társadalmi csoportok mind szélesebb körének sérelmei és dühe robbanásközeli állapotot idéz elő. A populizmus korszakába lépünk, amennyiben a társadalom 99 százaléka mindinkább szembefordul az 1 százalék elfogadhatatlan üzeneteivel. (Ennek a korszaknak hollywoodi változata volt a nagy sikert aratott *Joker* című film – gondoljunk annak utolsó jeleneteire, a populista lázadás képeire.) Végezetül a neoliberális korszak a különböző jobboldali autoriter politikai tendenciák felerősödését is ígéri, így a baloldal számára az antifasizmus hagyománya is újra elsődleges

³⁵ Harvey, David: *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 169–170.

szerepre tesz szert. A társadalmi kirekesztés, a rasszizmus, a szexizmus, a homofóbia, az elnyomás és az antidemokratikus politikák olyan széles köre jön létre, amely az alapjait áthatja a nyugati társadalmaknak. A baloldal visszatérésének ez a felfogása végigkísérte a 2008-as válság utáni időszakot, és mind a mozgalmi-aktivista, mind a pártpolitikai baloldal nagyszabású kezdeményezései kapcsolódtak hozzá több nyugati országban.

B: A „posztmodern forradalom” új világa

A forradalom elméletének útja egy másik változatban is jelen volt az elmúlt időszakban, amely sikeresen kapcsolódott a 2000-es évek számtalan mozgalmi kezdeményezéséhez. Az elmúlt évtizedekben a kritikai elmélet jelentős szerzői azt állították, hogy 1968 után egészen új típusú lázadó mozgalmak jelennek meg a színen, és ezek tanulmányozása és elméleti keretbe foglalása segít megtalálni a forradalmat – a kommunizmus és a munkásmozgalom halála után. Ezek a művek kiválóan érvelnek amellett, hogy a „rég” forradalmi eszközkészlet érvényét veszítette és egy „új” alkalmazására van szükség. A posztmodern forradalom gyakorlata, megfigyelésük szerint, szakít a mobilizációs ideológia központi szerepével, a politikai reprezentációval, a forradalmi szubjektum korábbi felfogásával és legfőképpen: a hatalom megszerzésének és gyakorlásának vágyával. A forradalom posztmodernizálódásával állunk tehát szemben. Ezek közül elég Thomas Nail munkájára utalni, aki az új típusú felforgató mozgalmak négy fő komponensét jelöli meg, amelyek kapcsán – állítja Nail – a különféle szerzők és aktivisták konszenzusra jutottak: (1) a hatalom középpont nélküli felfogásának, (2) prefiguratív politikának, (3) a politikai test részvételi alapú létrehozásának és (4) kölcsönös globális szolidaritáson alapuló akcióformának nevez.³⁶ Ennek az elképzelésnek megfelel a gyakorlat, hiszen ezeket a formákat figyelhetjük meg valamilyen formában 1968 után a felfutó új baloldali mozgalmakban – a zapatizmustól kezdve, egészen az alterglobalizációs hullámtól az Occupy Wall Streetig és korunk klímaitakozásaiig bezárólag. Úgy tűnik tehát, hogy az antikapitalista baloldal megtalálta a saját új formáit, amelyekkel felválthatja „az állam elfoglalásának, a párt központi szerepének, a képviselőnek, a proletariátus kiemelt helyzetének, vagy az élcsapat-elvnek”³⁷ az alkalmazását.

C: Esztétikai lázadások és emancipációs művészet

³⁶ Nail, Thomas: *Returning to Revolution – Deleuze, Guattari and Zapatismo*. New York: Polity, 2015.

³⁷ Nail, Thomas: *Returning to Revolution – Deleuze, Guattari and Zapatismo*. New York: Polity, 2015. 17.

Bár korántsem olyan mértékben, mint a „forradalom elméletének” útjai esetében, az „elmélet forradalmának” útjai is markánsan jelen vannak a kortárs rendszerkritikus baloldalon. Különösen annak a típusú lázadó magatartásnak van nagy hatása, amelyet Luc Boltanski és Eve Chiapello „művészi kritikának” [*artistic critique*] nevez. Ennek a típusú rendszerellenességnek alapvetően két forrása van: „egyrészt a kiábrándultság, az autenticitás elvesztése, a »mindennapi élet szegénysége«, a világ dehumanizálódása, a technicizálás és technokratizálás uralma motiválja [végső soron az elidegenedés]; másrészt az autonómia elvesztése, a kreativitás lehetetlensége, valamint az elnyomás különböző formái a modern világban”.³⁸ Általában az akadémiai világ peremén, középosztályi miliőkben, művész körökben, vagy nonkonformista szubkulturákban jön létre, és a politikai esztétika különböző formáival párosul. Az esztétikai kritika a fennállót egy olyan akadálnak tekinti, amely elzárja előlünk a lehetőségeinket – még azokhoz a potenciálokhoz sem enged hozzáférni, amelyeket (tudatosan, vagy tudtán kívül) ő maga hozott létre. Az esztétikai lázadó mozgalom a lázadó saját öntudatos és elidegenedett belső-mentális-intellektuális világa és a magasan racionalizált, bürokratizált, sivár külső világ konfrontációjából jön létre. A szembenállás a résztvevők tudatában lakozó „szabad” szellem és a kényszerzubbonyba zárt, „szabadságnélküli” valóság között alakul ki. A „mi” világunk és a „külvilág” között. A korlátozott állapot, ami az ember a fennálló viszonyok hálójában vergődve *lehet*, és a kiteljesedett állapot között alakul ki, ami ezek nélkül *lehetne*. Ami ebben a világban reális és ami elképzelhető, de itt és most lehetetlen.³⁹ Korunkban sokak számára általános kapaszkodót kínál az a diagnózis, miszerint a fennálló objektív-strukturális értelemben nem győzhető le, ezért a siker érdekében az aktorok, a politikai ágensek, a szubjektivitások új formáit kell létrehozni és elterjeszteni. A művészet, az esztétika, a kultúra olyan eszközöket teremt, amelyek a társadalom tagjainak széles köre számára kínálhatják a világ jelenlegi helyzetének átélését és az emancipációs igények, a felszabaduló képességek megformálódásához vezethetnek. Az ellenkulturális mozgalom létrejötté, de valójában minden mély gesztus is, áttörheti a kapitalizmus gátjának falait és szabad utat engedhet az emberi potenciáloknak és kreativitásnak. Az esztétikai politika nagy vonzereje abban rejlik, hogy az avantgárd és az underground szubkulturális hagyományához kapcsolódik – gondoljunk csak a performance-művészetre, a spirituális New Age mozgalmak mai

³⁸ Boltanski, Luc – Chiapello, Eve: *The New Spirit of Capitalism*. London–New York: Verso, 2005, 170.

³⁹ Lutz, Ray: The „New Left” of Restoration Germany. *Journal of the History of Ideas* 31. évf., 2. sz. (1970). 235–252.

örököseire, a foglaltházak lakóira, a hipszter, vagy a Bobo (burzsoá bohém) tipikus figuráira és így tovább.

D: Az ultrabaloldal és a disztópikus jelen

Végezetül az elmélet forradalmának egy igen militáns és radikális formája született meg az elmúlt időszakban, amely a harc, a szembenállás, a konfrontáció közvetlen útjait kutatja. Az ultrabaloldal a korábbi szélsőbaloldal, az ún. baloldali kommunizmus, az antifasiszta és a Guy Debord féle szituacionizmus mentén határozza meg önmagát, és egy sajátos diagnózisból indul ki: a kapitalizmus a totális győzelem kapujában áll, lassan mindent bekebelez, mindent saját logikájának vet alá és valamennyi embert konform agymosott zombivá változtat. Ebben a helyzetben a világ valamiféle földi pokollá válik, ahol csak néhány mindenre elszánt lázadó vívja elkeseredett küzdelmét a rendszer ellen. Ez a világgép nagy hatással van nemcsak a mai anarchizmus bizonyos irányzataiban, nemcsak a városi gerillamozgalmakban, de a 21. században egy széles szubkultúra alapjává is válik. A legmarkánsabban talán az ún. kiberpunk kultúrában jelenik meg, azokban a disztópiákban (filmek, könyvek, képregények, számítógép-játékok, szerepjátékok stb.), amelyekben a városi élet sivársága, a technológia elnyomó szerepe, a multinacionális cégek korlátlan uralma, a politikai represszió, az emberi élet medializálódása és a kirekesztés, az egyenlőtlenségek végletessé válnak. Ez az ultrabaloldal vagy radikális politikai mozgalmak létrejöttéhez vezet (mint a hírhedt Black Block), amelyek a fennállóval szembeni összeütközést tekintik elsődleges feladatuknak, vagy titkos hálózatokat építenek, amelyek underground „hacker” módszerekkel próbálják aláásni a kapitalizmust. Legnagyobb hatással idehaza talán a *Mátrix* című film, a *Cyberpunk 2077* megjelenése és a Láthatatlan Bizottság: *Az eljövendő felkelés* című szövege volt a rendszerkritikus közegre, de világszerte számtalan szerveződés követi az „eljövendő felkelés” politikáját.

Az elmélet és a gyakorlat teljes szétesésének időszakában egy általános krízisre adott válaszként megszülettek a forradalom új útjainak elképzelései. Bár egyik sem tudott az értelmiség nagy része számára vonzóvá válni, és a baloldali politikai gyakorlatokon belül is csak korlátozott eredményeket értek el, sokak számára jelentettek inspirációt és kapaszkodókat az elmúlt időszakban. Jól ismerjük a velük kapcsolatban megfogalmazott vádakát, korlátaikat és a körülöttük zajló vitákat – ezek azonban szinte érdektelenek annak a ténynek a tükrében, hogy a terepen (különösen a nyugati radikális baloldalon) ezek teljesen egymásba fonódtak és szinte szétszálazhatatlanok. Miközben magam is többen szimpatizálok korunk négy forradalmi

útja közül, nem mehetünk el szó nélkül a probléma mellett, hogy végső soron (minden vonzerejük ellenére) maguk is inkább a frusztrációt, a kiábrándulást, a reménytelenséget erősítik az egymás után sorjázó vereségek és tragédiák következtében. A mából tekintve az egész poszt-68-as forradalmi baloldal inkább tűnik kudarcosnak és anakronisztikusnak, számtalan jellemzőjük pedig zsákutcának és káros patológiának. Valójában a *forradalom elméletének* és az *elmélet forradalmának* iránya egyaránt a saját illúziójuk fogságában vergődött – ezek a 21. században egyre kevésbé tűnnek tarthatónak. A *forradalom elmélete* végső soron a nagybetűs Forradalom visszatérését ígérte valamilyen formában, míg az *elmélet forradalma* azzal kecsegtetett, hogy a lázadás szubjektív formái eredményre vezethetnek az objektív körülmények ellenére is. Természetesen senkitől nem várható, hogy ne higgyen a lelke mélyén ezekben – de a kortárs forradalmi baloldal politikai kudarcai és személyes-egyéni-intellektuális tragédiái egyre inkább nyilvánvalóvá válnak az idő előrehaladtával. Vagyis ezek az utak egyre kevésbé tűnnek járhatónak.

Az újragondolt autonomizmus: Egy pozitív és indirekt forradalomkép esélye

Milyen irányban keressük akkor a forradalmat? Vannak-e még járható utak? A kérdésekre adott válasz attól függ, hogy mit is keresünk tulajdonképpen.

Közismert tény, hogy a századforduló időszaka óta végigkíséri a rendszerkritikus baloldal történetét a „reform vagy forradalom” híres-hírhedt dilemmája. Ez a vita azzal kezdődik, hogy Eduard Bernstein rátámad kora „ortodox marxistáira” és arra szólítja fel őket, hogy vessék revízió alá Marx és Engels elgondolásait. Kevesen tudják azonban, hogy valójában Bernstein ezt azért tartotta szükségesnek, mert szerinte – bár a marxizmus alapvonalai helyesek – *Marx forradalomelmélete nemes egyszerűséggel megbukott*. Bernstein már ekkor, 1902-ben világosan látja ennek a forradalomképnek a gyengeségeit: hogy az a proletárok elviselhetetlen helyzetére és a kapitalizmus válságmozgásaira alapoz; hogy újra és újra feltörő lázadások hullámaint képzei el, amelyek egyszer csak áttörnek; hogy az átalakulást romboló, erőszakos és tömeges aktusként írja le, amelynek során a fennálló viszonyokat eltörlik; illetve, hogy a forradalom után egycsapásra megszabadulunk a múlt minden ellentmondásától. A marxi forradalomképet tehát „a mindig küszöbön álló forradalmi katasztrófába vetett hit” határozza meg.⁴⁰ Kiemeli, hogy a proletár Marx számára csak „az otromba, a goromba, a kicsinyes”

⁴⁰ Bernstein, Eduard: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1971. 56–57.

szinonímiája, az „erőszak és a rombolás teremtő erejének” hordozója. Csakhogy – mondja Bernstein – a munkásosztály helyzete és politikai viselkedése, a munkások valódi vágyai és törekvései egyre kevésbé támasztják alá a fenti leírást – ha a munkásmozgalom forradalmi kíván maradni, akkor egy másik forradalomképre lesz szüksége.

Ha jobban meggondoljuk, amit Bernstein kora forradalmi baloldalában bírál, az nem más, mint a *forradalom negatív elképzelése*. Eszerint a forradalom alapvetően a tagadás, az eltörlés, a fennálló viszonyok megszüntetése. Olyan tevékenység, amely közvetlenül a rendszer kiiktatására irányul, egy gesztus, vagy folyamat, amely azzal teremti meg az új lehetőséget, hogy felszámolja a régit. Éppen úgy, ahogyan Marx ezt megfogalmazza saját kommunizmusa kapcsán: „A kommunizmus szemünkben *nem* állapot, amelyet létre kell hozni, *nem* eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, *amely a mai állapotot megszünteti*.”⁴¹ A baloldali viták során – tapasztalatom szerint – általában nem tesznek mást ma sem, mint arra kérdeznek rá, hogy mindez hogyan lehetséges – és erre egyre kevésbé tudják a választ.⁴²

A forradalom negatív elképzelése ma már nem csak azért került végzetes válságba, mert a munkásosztály átalakult, vagy egyenesen megszűnt – tehát nem rendelkezünk a rombolás munkáját végző társadalmi-politikai szubjektummal. A forradalmat addig lehetett minden gond nélkül valamifajta eltörlésként értelmezni, ameddig a kapitalizmus külsődleges volt a társadalom tagjai számára, tehát ameddig a gazdaság, a termelés, a munka világára korlátozódott. Ahogy Antonio Negri és Felix Guattari könyvükben megfogalmazzák, ameddig a „gazdasági szolgaság” felszámolásának képzetéhez kapcsolta magát a baloldal, a változtatás politikai folyamatnak tetszett, amelynek során ezt a szolgaságot megszüntetik, a magántulajdont felszámolják és a „kisajátítókat kisajátítják”. Ma azonban ezt a forradalomképet fel kell adni, vagy legalábbis radikálisan alá kell rendelni egy másik nézőpontnak. A posztmodern kapitalizmusban ugyanis a tőke nem külsődleges többé az élethez képest: „Most a korábbi privát szféra, a család, a magánélet, a szabadidő, és talán még a fantázia és az álmok is – tehát minden – a tőke szemiotikájának lett alávetve.”⁴³ Nincs mit megdönteni, mert az egész életünk és mi magunk vagyunk a rendszer, és mert „a kulturális és politikai elnyomás” hatékonyan integrál bennünket, mielőtt még eszünkbe jutna lázadni. A mai kapitalizmus egyszerűen egy univerzum, amelynek minden szereplőjét, elemét, termékét és

⁴¹ Marx, Karl: A német ideológia. In: *MEM 3*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1960. 89. (Utolsó kiemelés tőlem.)

⁴² Ennek tökéletes példája Erik Olin Wright nagyhatású interjúja, amely utolsó könyvét is inspirálta. Wright, Erik Olin: Miért fontos az osztály? *Eszmélet* 114. sz. (2017). 9–32. Online: http://epa.oszk.hu/01700/01739/00099/pdf/EPA01739_eszmelet_114_009-032.pdf. Hozzáférés: 2024.02.23.

⁴³ Negri, Antonio – Guattari, Felix: *Communists like us*. New York: Autonomie, 1990. 48.

viszonyát a tőke állítja elő a profit érdekében. A rendszer pusztá megdöntése ma egyet jelentene azzal, hogy a Kívül sivatagjában találjuk magunkat, ahol semmi nem létezik többé, és végső soron mi magunk sem létezőnk.

Negri és Guattari autonomista kiindulópontja kiemelten fontos számomra egy új forradalomelmélet szempontjából, és alapvetően építék rá a kulturális kompozícióról szóló koncepciómban.⁴⁴ A jelzett átalakulás ugyanis nem jelenti azt, hogy az elnyomás immár totálissá vált volna, ezért nem marad lehetőség a szabad cselekvés és az autonómia számára. Ellenkezőleg, a forradalom lehetőségének kitágulásával-megsokszorozódásával állunk szemben. Egy olyan világban, ahol mindenhol a tőke határozza meg azt, ami van, bárhol is jelenjen meg valami más, az közvetlenül a tőkével való szakítást és szembefordulást jelenti. *A forradalom forrása ma az autonómia: amikor nem azt akarjuk, amit a tőke akar tőlünk.* Amint mást teszünk, gondolunk, érzünk, mint amit a kulturális kapitalizmus gépezete szeretne, valakinek a profitja bánja. Ez a nézőpont köszön vissza John Holloway *Crack Capitalism* című könyvében. Holloway mellett érvel, hogy találjuk meg a mai világ olyan repedéseit, amelyek a tőke számára értelmezhetetlenek, amelyek tagadják a tőke logikáját, amelyek más értékek és célok nevében jönnek létre. A szolidaris gazdaság, a közösségi lakhatás, a szövetkezés az élet mind több területén, az alternatív média, a civil szervezet, a művészet, a kirándulás, a közszolgálati és hivatásszakmák választása, az ökomegoldások választása, az open source platformok fejlesztése, vagy a közösségi kert létrehozása (a sor a végtelenségig folytatható) éppen ilyen lehet. De csak „lehet”, amennyiben tényleg kívül van a tőke hatókörén. Holloway tézise szerint az fog elvezetni a rendszer széthullásához, ha minél több ilyen repedés keletkezik – ekkor a tőkés univerzum darabjaira hasad.⁴⁵

A 21. század elején az internetes platformok megjelenésével a tőke nekilátott annak, hogy személyiségünk, vágyaink, érzelmi és szexuális viszonyaink átalakításával a nagyobb profit szolgálatába állítson minket. Feltettük-e már a kérdést – mondja Alfie Bown –, hogy a társkereső alkalmazások célja tényleg az-e, hogy segítsen megtalálni az igaz szerelmet – mint állítják? Ha ez lenne a céljuk, azt jelentené, hogy az alkalmazásokat tulajdonképpen azért hozták létre, hogy az emberek abbahagyják a használatukat. Találj szerelmet és felejtsd el az alkalmazást. Természetesen nem ez a tőke célja. A számtalan közösségi oldal, társkereső alkalmazás, co-op módon (együttműködésen) alapuló számítógépjáték stb. célja valamilyen beteges érzelmi állapot és lelki beállítódás előidézése, amely kizárja a befejezést, a kilépést.⁴⁶

⁴⁴ Kiss Viktor: *Kívül/Belül – Egy új politikai logika*. Budapest: Napvilág kiadó, 2021. 97–127.

⁴⁵ Holloway, John: *Crack Capitalism*. London: Verso, 2018.

⁴⁶ Bown, Alfie: *Dream Lovers – The Gamification of Relationships*. New York: Pluto Press, 2022.

A tőke nem akkor kerül veszélybe, ha határozottan megfogadom, hogy többé nem megyek fel a Facebookra, a Tinderre, vagy a Twitterre, a Pornhubra, a Steamre, mert ez csak a vágyakozást növeli, és robbanásszerűen térek vissza. A tőke akkor kerül bajba, ha a társas kapcsolatok, a tevékenységek, a szerelmi és szexuális viszonyok olyan módjai szerint „működök”, amelyek egyszerűen nem kompatibilisek a fenti platformokkal. Egyáltalában, ha olyan életmódot, tereket, érzelmi és közösségi viszonyokat hozok létre, amelyek tagadásai a platform-logikának. Ez az a valami, amit ma forradalomnak hívhatunk – és sajnos a kortárs baloldal éppen ennek létrehozásában különösen gyenge.

Fontos kihangsúlyozni tehát, hogy ez a koncepció nem a nagy megtagadás régi jelszavának újracsomagolása – éppen ellenkezőleg. A forradalom *negatív* felfogása mellett annak *direkt* megközelítésével is szakítanunk kell. A revolúció képe túlzottan egybeforrt számunkra a polgárháború, az államcsíny, a lázadás, a felkelés, a radikális reformokat kikényszerítő tömegmozgalom képeivel. A világ persze tele van ilyen frontális fellángolásokkal, a probléma inkább az, hogy (1) a fejlett nyugati országokban egyre formálisabbak, és mind kevésbé hordozzák egy tényleges Nagy Forradalom reményét; továbbá (2) a rendszer katonai erői, manipulációs apparátusai, kommunikációs hálózatai, megfigyelő gépezetei, politikai apparátusai és gazdasági monstrumai valamennyi ilyen kezdeményezést kudarca ítélnék. Nem érdemes várnunk tovább a csodára egy olyan világban, ahol minden ellenünk dolgozik.⁴⁷

Ehelyett olyan *indirekt elképzelésre van szükség*, amely valamiképpen arra vonatkozik, amit a mindennapjainkban teszünk. A forradalom számomra azt a *pozitivitást* jelenti, hogy „létrejön valami más”, „lesz valami, ami még nem volt”, „valamit nem csinálunk többé az addigi formában”, „valami eltér attól, ahogy a tőke univerzumában van”, stb. – tulajdonképpen revolúciót abban az értelemben, ahogyan ezt a szót a hétköznapiakban értjük. A forradalom tehát minden pillanatban jelen van (lehet), de nem minden pillanatban áll össze univerzális alternatívává, és még bizonytalanabb, hogy mikor következik belőle a tőke ellehetetlenülése.

Olyan *indirekt* forradalomkép ez, amely kettős értelemben is reményt kínálhat a baloldal számára: egyrészt lehetővé teszi, hogy a forradalmat a mai nyugati társadalmakat mélyen átható jelenségnek lássuk, másrészt megszabadít bennünket attól a kínzó és nyomasztó felettes éntől, amely csak a kapitalizmus felszámolását közvetlenül céljának tételező aktivitást tekinti forradalminak.

⁴⁷ Az általam direktnek nevezett forradalomkép hibáit számba vevő szakirodalomról jó áttekintést ad: Lawson, George: Within and Beyond the „Fourth Generation” of Revolutionary Theory. *Sociological Theory* 34. évf., 2. sz. (2016). 106–127.

A forradalom direkt és indirekt szemlélete közötti különbséget jól illusztrálja a napfogyatkozás és a közlekedési dugó metaforája.⁴⁸ A forradalom direkt szemlélete szükségszerűen úgy tekintett a változásra, mint ahogy a napfogyatkozásokra szoktunk: egy konkrét folyamatot lát maga előtt, amelynek okai vannak, adott szereplők tevékenységként jön létre, előrejelezhető és kimenetelét tekintve világos irányt követ. Ebből ered, hogy Lenin hű tanítványaiként a „Mi a teendő?” kérdést általában úgy értjük, mint a forradalom megszervezésének, a szervezeti felépítésnek és a tudatosítás mikéntjének kérdését. Az új forradalomképnek ehelyett egy olyan szemléletmódra van szüksége, amelyet a forgalmi dugók kapcsán szoktunk alkalmazni. Köztudott, hogy (egy város egészét nézve) nem lehet megjósolni a forgalmi dugókat: például a rossz időjárás vezethet csúcsforgalomhoz, vagy az is következhet belőle, hogy mindenki otthon hagyja az autóját. A forradalom inkább egy kombináció, amelyben számtalan tényező lép fel, és mérhetetlenül sokszínű mintázatot alkothat. A forgalmi dugókhoz hasonlóan a forradalmak, legalábbis részben, bizonyos pozitív elemek halmozódásai. Ha a direkt forradalmi képzeletet összefoglaló néven antikapitalizmusnak szoktuk nevezni, akkor az indirekt képzelet posztkapitalista: a tőkén túllépő pozitív elemek egy ponton a tőkéből való megszabadulást eredményezhetik – de a „mozgalom” indirekt célja „csak” ezeknek az elemeknek a termelése, elősegítése, összekapcsolása.

A 21. század posztmodern kapitalizmusában nincs többé lehetőség arra, hogy a *forradalmat töréspontként*, jelen és jövő közötti szakadésként értelmezzük. A korábbi felfogás modernista gyökerei evidensek, ahogyan az ún. történelmi materializmus, a társadalmi formák merev egymásutánjának öröksége is nyilvánvaló. Az elmúlt években megfogalmazott téziseim közül talán az váltotta ki a legnagyobb megrökönyödést, amikor amellett érveltem, hogy a *forradalom többé nem valami olyasmi, amit kizárólag baloldal csinál* a rendszer ellen. Ez a tézis a kapitalizmus ellen folytatott harcot egy sajátos posztmodern állapotban helyezi el, ahol elsősorban a tőke a forradalmi cselekvő.⁴⁹ A posztmodern kapitalizmus egy állandóan forradalmasodó valóságként érhető meg, amelyben a profit érdekében napról napra újrat teremtik a világot: minden más, minden új és minden állandóan változó. Nem véletlen, hogy a valóság ellen permanens forradalmat folytató kulturális kapitalizmus legfőbb ellensúlyát ma nem a baloldal, hanem a konzervatívok jelentik.⁵⁰ Korunk konzervatív

⁴⁸ Ez a két metafora Charles Tilly-től származik, aki a kortárs forradalomelmélet egyik nagyhatású alakja; jelen írásban nem az ő értelmezésében használom őket. Tilly, Charles: *European Revolutions, 1492-1992*. Oxford: Blackwell, 1993.

⁴⁹ Kiss Viktor: A konzervatív korszak illúziója. *Kommentár* 1. sz. (2021). 161–169. Online: https://www.kissviktor.hu/wp-content/uploads/2021/11/161_PDFsam_Kommentar_2021-4_BELIV_2021.11.05.pdf. Hozzáférés: 2024.02.23.

⁵⁰ Kiss Viktor: *Kívül/Belül – Egy új politikai logika*. Budapest: Napvilág kiadó, 2021.

korszelleme a lokális, a régi, a valódi, a tradíció, az értékek nevében belekapaszkodik az állandóan elmúlásra ítélt világba.

Ennek a posztmodern kondíciónak az egyik döntő következményeként fel kell adnunk azt a meggondolásunkat, hogy *az alternatíva a baloldal oldalán áll*, amelyet a fennállóval, a struktúrával, a rendszerrel stb. szemben kell megfogalmaznia és valósággá változtatnia. Ahogy *Kívül/Belül* című könyvemben bemutattam, ma a kapitalizmus válik alternatívvá, teremti meg a tökéletes és az elviselhetetlen közötti szakadékokat, és az ideológia arra szólít fel, hogy a „kívánatos helyekre” való törekvés legyen az egyén lefontosabb mobilizációs célja. A rendszer tehát újabb és újabb helyeket állít elő, ezzel állítva saját szolgálatába az utópiát. A mai tőkés világban az alternatívák cirkulációja figyelhető meg a fogyasztói társadalmon belül, a nyugati fogyasztói társadalom pedig az egyetlen épeszű választható alternatívaként jelenik meg – a harmadik világ nyomorával, a tradicionalista társadalmak represszív világával és a fejletlen helyek „elmaradottságával” szemben.

Alapvető állításom tehát, hogy napjainkban *a forradalom indirekt és pozitív formáit kell megtalálnunk*, amely baloldali útként értelmezhető a posztmodern kapitalizmus turbulens viszonyai közepette. A keresés során nem tekinthetünk úgy többé a forradalomra, mint egy jövőbeni nagy eseményre, nem kezelhetjük a kapitalizmus megdöntésének, egy új, jobb világ létrehozásának alapvetően baloldali eszközeként, nem hihetjük, hogy a történelemben viszonylag ritka és különleges dolog. Nem asszociálhatunk többé a forradalomról a barikádharcra, a tömegglazadásra, a terrorra, vagy a Téli Palota ostromára sem. Arra a fajta intellektuális bátorságra és gyakorlati fordulatra van szükség, amiről Michel Foucault éppen fél évszázaddal ezelőtt beszélt:

A baloldal, különösen az európai baloldal egész gondolkodása, a forradalmi európai gondolkodás, amelynek az egész világban megvoltak a vonatkoztatási pontjai, és azokat sajátos módon fejlesztette és őrizte az értelmiség [...], nos ez a gondolkodás [...] elvesztette történelmi referenciapontjait. [...] Újra kell kezdenünk az elejéről, és fel kell tennünk magunknak a kérdést, mire alapozhatjuk társadalmunk kritikáját egy olyan helyzetben, amelyben kritikánk korábban implicit vagy explicit alapja megszűnt. [...] Lehetővé kell tenni a teljes újrakezdet. Előlről kezdeni minden elemzést és kritikát.⁵¹

⁵¹ Idézi: Demirovic, Alex: Critique and Truth – For a New Mode of Critique. *Transversal*, 2008. Online: <https://transversal.at/transversal/0808/demirovic/en>. Hozzáférés: 2024.02.23. Az eredetiben: Foucault, Michel: Folter ist Vernunft. In: Michel Foucault: *Schriften in vier Bänden, Band III*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003. 514.